

Jan Tyszkiewicz

Bizuteria patriotyczna w Polsce XIX-wiecznej

Niepodległość i Pamięć 5/1 (10), 111-120

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Tyszkiewicz

Bizuteria patriotyczna w Polsce XIX-wiecznej

1. Polska bizuteria patriotyczna w XIX wieku - jako historyczny temat badawczy - wymaga przejścia trzech faz działań poznawczych: zgromadzenia i krytyki źródeł, przyjęcia koncepcji i zastosowania wybranych metod opracowania, syntetycznego ujęcia wniosków. Temat ten pozostaje mało opracowany, pomimo rocznic, co daje się zauważyć zwłaszcza po roku 1945¹. Jeszcze w 1989 r. pewna redakcja naukowego czasopisma historycznego oddaliła artykuł "o dewocjonaliach" drastycznie upraszczając spektrum problemu. Ubóstwo literatury przedmiotu skłania do ogólnego zarysowania problemu i odwołania się do przykładów źródłowych, przypomnienia zasadniczych pytań i wyjaśnień. Równoczesne przełamywanie różnorodnych trudności warsztatowych nie może jeszcze dzisiaj przynieść zadowalających rezultatów. Prof. Stefan Kieniewicz proszony w 1964 r. o wskazówki i literaturę, odradzał autorowi zajmowanie się tą problematyką. Słusznie uważał, że wymaga ona nie tylko systematycznej pracy kilku lat, specjalizowania się w epoce XIX stulecia, ale nawet w pewnym zakresie tej epoki. Na wstępie wolno stwierdzić, że samo pojęcie patriotyzmu, we współczesnym życiu umysłowym Polaków nie jest dostatecznie eksponowane². Szeroko rozumiane problemy światopoglądowe, filozofia bytu, osadzenie we wspólnocie narodowej a także socjalnej, świadomość grupy i świadomość historyczna, ich stopień ugruntowania i intensywności, relacja do religii i inne, różnicują rozumienie patriotyzmu i płynących stąd konsekwencji praktycznych dla współczesnego rodaka. W przeszłości niektóre zjawiska występowały zapewne jeszcze ostrzej, różnicując postawy i czyny indywidualne.

Dysponując kwalifikacjami historyka i archeologa możemy powiedzieć, że nie wystarczają one aby wyczerpująco podjąć merytoryczny zakres tematu. Wchodzi tu bowiem w rachubę badanie mentalności i świadomości historycznej, psychologii i propagandy, ideologii i religijności, zwyczaju i tradycyjnego ubioru, przebiegu wydarzeń i podjętej symboliki, heraldyki, zwłaszcza napieczętej ale i prywatnej, uchwycenie podstawowych mechanizmów społecznych tworzących uniform manifestanta lub znak patrioty, ocena skuteczności stosowanych metod propagowania walki o niepodległość itd. Temat posiada charakter interdyscyplinarny, wymaga współpracy przede wszystkim: historyka, historyka sztuki i historyka literatury, socjologa i socjologa religii, historyka kultury i muzeologa, najbardziej pierwszego z ostatnim. Przedmioty - symbole wciąg-

1 Najważniejsza literatura i wykaz katalogów: G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1988, s.141-142.

2 Np. brak hasła: patriotyzm - W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985; B. Snoch, *Terminy i pojęcia historyczne, Słownik szkolny*, Warszawa 1990; *Świat, człowiek i wartości, Wybór tekstów filozoficznych dla szkół średnich*, Wstęp i opr. Z. J. Czarnecki, Warszawa 1988.

nał do swojej systematyki źródeł historycznych Gerard Labuda, co po 20 latach uwzględnił w ogólnym spojrzeniu na nauki pomocnicze historii Józef Szymański. Poczet tradycyjnych nauk pomocniczych i nauk zupełnie nowych został uporządkowany w kompleksach rzeczowych: człowiek - czas - miejsce (genealogia, chronologia, metrologia, geografia historyczna), język i pismo (język, paleografia, bibliologia i kodykologia, dyplomatyka, archiwistyka) oraz przedmioty i wizerunki (numizmatyka, sfragistyka, heraldyka i archeologia prawnicza). W ten sposób dyscypliny dokonujące krytyki źródła pisanego i zabytku sztuki (sfragistyka i heraldyka) stanęły obok numizmatyki i tzw. archeologii prawnej, którą można rozumieć jako zespół pomocniczy w badaniu materialnych źródeł do dziejów prawa. Archeologię prawną interesują miejsca wydawania i realizowania prawa, strój, atrybuty i symbole rytuału prawniczego a także jego formy³. Problematykę symboliki patriotycznej może badać archeologia symbolu, wspierana archeologią prawa i socjologią religii. W nauce bada się już obrzędowość religijno-prawną (np. rytuał koronacyjny) społeczeństw akceptujących doktrynę chrześcijańską i jej liturgię jako formę więzi ideowo-religijnej.

Rzecz prosta, wymienione podziały i klasyfikacje pozostaną dla historyka umowne. Starą monetę badać należy przecież nie tylko specyficznie numizmatycznymi metodami ale sięgając do ustaleń i technik: epigrafiki, paleografii, heraldyki, sfragistyki, genealogii, historii sztuki, archeologii, historii prawa lub archeologii prawnej. Z pamiątkami narodowymi, znakami i biżuterią patriotyczną doby niewoli i powstań niepodległościowych należy postąpić podobnie. Zjawisko wyłamuje się z prostych czy tradycyjnych klasyfikacji, przy ocenie źródeł, interpretacji i wydobywaniu zakodowanych informacji, wymaga rozległej wiedzy: historycznej, socjologicznej, heraldycznej i sfragistycznej, prawniczej, religijnej czy etnograficznej. Świat symboli i działań symbolicznych wciąga do rozważań poznawczych także inne nauki⁴. Po prostu kompletuje się dopiero odpowiedni pęk kluczy, ponieważ jedna metoda nie otworzy dostępu do wszystkich skrytek informacyjnych tego typu źródeł.

2. Zbiory źródeł znajdują się w muzeach i kolekcjach prywatnych. Najwartościowsze są zbiory opracowane przez muzealników. Na czoło wybija się zbiór Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, powstały z dwóch zakupionych kolekcji prywatnych: Eugeniusza Phulla i Ludwika Gocla⁵. Zabytki z symboliką patriotyczną znajdują się w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, Muzeum Polskim w Rapperswilu, w Muzeum Narodowym dziale Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie i małe uchwytnych zbiorach prywatnych⁶. Przedmioty dziewiętnastowieczne

3 G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, "Studia Źródłoznawcze", t.1, 1957, s.3-52; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1976; W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa 1982.

4 Zob.: Z. Cackowski, *Swoistość ludzkiego działania - upośrednienie, problematyzacja, symbolizacja*, [w:]: *Werbalne i pozawerbalne środki wyrazu w źródle historycznym. Materiały II Sympozjum Nauk Dających Poznawać Źródła Historyczne. Problemy warsztatu historyka*, Lublin 1981, s.7-17.

5 G. Kieniewiczowa, *Pamiątki powstań*, s.13; E. Chwalewik, *Katalog wystawy pamiątek powstania styczniowego, Warszawa 1918; Dary i nabytki 1945-1970. Katalog wystawy Muzeum Historycznego m. st. Warszawy: styczeń-marzec 1970*, Warszawa 1970.

6 *Album Muzeum Narodowego w Rapperswilu. Wieniec pamiątkowy półwiekowej rocznicy powstania listopadowego*, A. Giller, Rapperswil 1881 *Zbiory Polskiego Muzeum w Rapperswilu. Katalog XXV wystawy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, Warszawa 1928; *Muzeum Wojska Polskiego. Inwentarz, wiek XVIII i I poł. XIX*, Warszawa 1929; *Militaria polskie z lat 1815-1831. Katalog wystawy*, red. Z. Bocheński, Kraków 1961; Emeryk Hutten-Czapski, *Wystawa kolekcji w stulecie śmierci*, kurator B. Haczewska, Muzeum Narodowe w Krakowie 1997.

z symboliką i wystrojem patriotycznym, najczęściej porcelana i zabytki szklane, rozsięane są w wielu zbiorach muzealnych, stanowiąc źródła uzupełniające dla naszego tematu. W przeszłości wystawy pamiątek powstaniowych komponowano wyłącznie ze zbiorów prywatnych. O warszawskiej *Wystawie pamiątek historycznych 1830 i 1831 roku* trafny i cenny opis pozostawił Ignacy Tadeusz Baranowski⁷. Dokumentację ważnych zbiorów prywatnych, medali, odznak i biżuterii związanej z powstaniem styczniowym, opublikował Marian Kowalski⁸. Część dawnych kolekcji prywatnych została opisana i fragmentarycznie opublikowana (fotografie, rysunki) z okazji organizowanych wystaw. Katalogi wystawowe są cennym wspomagającym materiałem źródłowym do tematu, dającym się porównać z kopiami tekstów lub fragmentami zachowanej dokumentacji archeologicznej czy konserwatorskiej⁹.

Wystrój biżuterii, jej formy, symbole, herby, napisy i umieszczane daty, ściśle nawiązywały do ówczesnego życia codziennego, społecznego i ideowego; dawnych form zdobniczych, współczesnych sobie haftów na sztandarach (kościelnych, manifestacyjnych, wojskowych), haseł i herbów na odezwach Rządu Narodowego, do pieczętów władz różnego szczebla tegoż Rządu, do krzyżyków manifestacyjnych, np. z cyrylicyckimi napisami, do rozdawania chłopom ukraińskim przy ogłaszaniu aktu uwłaszczenia z 22 stycznia 1863, itd.¹⁰ Ogólnie rzecz biorąc biżuteria przyjęła na siebie: symbolikę heraldyczną Rzeczypospolitej Obojga Narodów albo postulowaną Trzech Narodów, symbolikę religijną, dobrze rozumiane i znane daty, nazwy, imiona zasłużonych (w boju, polityce, na niwie kultury) oraz hasła, wezwania i dewizy. Do biżuterii patriotycznej zaliczyć należy wszystko co stanowiło symboliczne uzupełnienie stroju i wizualną deklarację wolnościowych aspiracji narodowych. Biżuteria obejmowała wówczas: kolczyki, broszki, łańcuszki, medaliki, krzyżyki, spinki, guziki, bransoletki, pierścionki, klamry, zegarki, odznaki, uzupełniane wstążkami, rozetkami z tkanin, czasem haftami na kołnierzykach. Liczebnością i popularnością, noszone przez wszystkich bez względu na wiek i płeć, dominowały pierścienie i pierścionki, w dobie manifestacji i powstania roku 1863 natomiast krzyżyki. Istniejący materiał można poddać klasyfikacji według dwóch zasad: chronologicznej i rzeczowej. W pełnej monografii tematu powinny być zastosowane obie te porządkujące metody ponieważ wzajemnie się uzupełniają. Przy zwiększonym ujęciu zastosujemy pierwszą i dokonamy tylko wyboru przykładów źródłowych.

Dzieje biżuterii patriotycznej XIX stulecia tkwią mocno w tradycji oświeceniowej schyłku XVIII wieku. Zasłużonym dla uchwalenia Ustawy z 3 maja 1791 r. przyznał król Stanisław August Poniatowski pamiątkowe pierścienie z napisem: FIDIA MANIBUS - D. 3 MAJA R.1791. Wkrótce Naczelnik Tadeusz Kościuszko za zasługi wojenne

7 B. (I. T. Baranowski), *Wystawa pamiątek historycznych (1830 i 1831)*, "Świat", Nr.52, 24.XII.1915, s.4.

8 M. Kowalski, *Medale, odznaki, biżuteria i medaliony Powstania Styczniowego 1863-1983*, "Rocznik Międzyrzeczki", t.XIV-XV, 1982-1983; M. Kowalski, *Medale, odznaki, biżuteria, numizmatyka i filatelistyka Powstania Styczniowego*, Międzyrzec Podlaski 1987.

9 *Księga pamiątkowa w 50-tą rocznicę powstania 1830*, Lwów 1881; F. Jaworski, *Medaliony polskie. Zbiór rodziny Przybysławskich*, Lwów 1910 (417 pozycji); F. Jaworski, *Pierścienie historyczne polskie*, Lwów 1912 (7 tablic); *Album pamiątek 1863*, opr. F. Jaworski, Lwów 1913; *Katalog wystawy powstania listopadowego z uwzględnieniem czasów przed i popowstaniowych*, Warszawa 1931; *Warszawa w latach 1795-1864. Katalog ekspozycji Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1960; *Katalog wystawy historycznej w stulecie powstania styczniowego*. Zbiory ks. Józefa Jarzębowski, Londyn 1964.

10 Por.: *Album pamiątek 1863*, s.23-25, tabele cz.2, Nr.5; J. I. Sztakelberg, *Pieczenie powstańcze 1863-1864 na prawobrzeżnej Ukrainie*, "Wiadomości Numizmatyczne", t.XVII, 1973, Nr. 4(66), s.229-238; F. Ramotowska, *Herb państwa polskiego okresu powstania styczniowego: 1861-1864*, Miscellanea Historico-Archivistica, t.V, 1995, s.125-152.

wręczał srebrne pierścienie swoim dowódcom i żołnierzom, z napisem: OJCZYŻNA OBROŃCY SWEMU. Po roku 1800 biżuterię patriotyczną stanowiły ozdoby stroju z czasów napoleońskich, spinki, klamry, pierścienie, medaliony, broszki. Występowały postacie, najczęściej popiersia, ks. Józefa Poniatowskiego i Tadeusza Kościuszki. Wyrabiano liczne pierścienie z samym napisem, najchętniej: "XSIĄŻĘ JÓZEF PONIATOWSKI, obrączki - ŻYŁ DLA OJCZYŻNY UMARŁ DLA SŁAWY - 19 PAŹD 1813. Wyobrażenia popiersi bohaterów narodowych i herbów państwa polsko-litewskiego, artystycznie ułożonego oręża, lokowano na różnych sprzętach luksusowych indywidualnego użytku, zegarkach, szklanicach, cybuchach porcelanowych itp. Pierwsze pierścienie z nazwiskiem lub wizerunkiem noszono już za życia ks. Józefa. Sejm warszawski ogłosił przywrócenie Królestwa Polskiego w czerwcu 1812 r. Wykonano pierścienie z napisem: ŻYJE POLSKA - D. 28 CZERWCA 1812¹¹.

Prócz pierścieni z datą zgonu, rozpowszechniano stalowe pierścienie z herbem Orła i Pogoni na złotej tarczy, z wewnętrznym napisem: PIERŚCIONEK Z SZABLI JÓZEFA X. PONIATOWSKIEGO + 1813 lub inne z inicjałami: 18-X.J.P.-13. Przewiezienie jego zwłok do Warszawy 9 września 1814 r., do kościoła Św. Krzyża, uczczono żelaznym pierścieniem z ruchomym złotym medalionikiem, na którym napisano: J.X.PONIATOWSKI W.N.W.P.M.P.F, tzn. wódz naczelny wojska polskiego i marszałek państwa francuskiego. Na odwrocie wypisano: STRAŻ ZWŁOKÓW WODZA R 1814, obok Nr. kolejny. Pierścienie nosiła kompania weteranów, pod dowództwem gen. Michała Sokolnickiego, pełniąca straż honorową przy transporcie trumny do kraju i podczas uroczystości żałobnych. Ciało zresztą przewieziono w lipcu 1817 r. do Krakowa. Powrót polskich wojsk z Francji do Polski upamiętniono pierścieniem z napisem: D.11.SIERP.1814 (na oczku), na zewnątrz: POWRÓT DO OJCZYŻNY oraz wewnątrz: MIŁOŚĆ WIERNOŚĆ, w domyśle Ojczyźnie¹². Po śmierci Tadeusza Kościuszki, od 16 października 1820 r. zaczęto sypać mu kopiec pod Krakowem. Powstał pamiątkowy sygnet, oczko przedstawiało Naczelnika w generalskim mundurze, ze wzniesioną do przysięgi szablą. Wykonywali go jubilerzy w Krakowie, Warszawie i podobny w Wiedniu.

Po 1815 r. różne tajne związki młodzieży i wojskowych miały także swoje pierścienie rozpoznawcze, np. filareci z dewizą: PRZYJAŹŃ-ZASŁUDZE. Towarzystwo Prawdziwych Polaków nosiło pierścień z białego metalu, z emalią koloru amarantowego, wewnątrz mający litery: P.P. Młodzież organizacji spiskowych swój patriotyzm zaczęła uzewnętrzniać przez strój polski (konfederatki, czamary, pasy), przyszywając specjalne guziki (wizerunki T. Kościuszki, na czarnym tle kotwice itp). Równocześnie wykonano kilka serii pierścieni poświęconych Aleksandrowi I. Złote z zieloną emalią miały popiersie cesarza i napis: PIERWSZY SEJM D.27 MARCA 1818. WDZIĘCZNI POLACY WSKRZESICIEŁOWI OJCZYŻNY. Po jego śmierci: srebrne sygnety z emalią i napisem: TOBIE CHWAŁA, NAM WIECZNA STRATA, czarne obrączki i bransolety (komplet), na obrączce napis: NOTRE ANGE EST AU CIEL, oraz - żelazne bransoletki żałobne z popiersiem Aleksandra I, żelazo czernione, odlewane w Białogonie pod Kielcami¹³.

11 Napisy na pierścieniach: F. Jaworski, *Pierścienie*, tablice; G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, ostatnio: M. Knobloch, *Polska biżuteria*, Wrocław 1980, ryc. 60.

12 F. Jaworski, *Pierścienie*, Nr 40; G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, Nr 30-31.

13 F. Jaworski, *Pierścienie*, Nr 45, 46; G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, Nr 32; Emeryk Hutten-Czapki. *Wystawa... Spis eksponowanych obiektów*, s. 66, *Biżuteria, akcesoria stroju*, Nr 19.

W okresie powstania listopadowego dominował wizerunek Orła Białego, oraz tarcza Orła z Pogonią, na broszkach, pierścionkach i krzyżykach, symbol niezawisłego państwa, jak na monetach powstańczych. Przeważały sygnety, z herbem polsko-litewskim na tarczy zdobnej w militaria. Na obrączkach od wewnątrz umieszczano napisy, np. PAMIĄTKA 29 LIS.1830. Dawano wizerunki dowódców lub wymieniano ich nazwiska: CHŁOPICKI: I DICTATOR POL. 5.X-BRIS 1830. lub DWERNICKI, występowały też - Józef Sowiński, Jan Skrzynecki, Adam J. Czartoryski. Tanią biżuterię zastępowały masowo wyrabiane i masowo noszone: białe kokardy, Orzeł, kokardy z Orłem na czerwonym tle, wykonywane w Warszawie (firmy: J. Lilpop, K. Minter, S. Hudzon). Portrety zasłużonych kopiowano najczęściej z istniejących już medalionów¹⁴. Karierę zrobiły krzyżyki drewniane rzekomo z drzew w Olszynie Grochowskiej, z napisem: Z OLSZYNKI - D.25 LUTEGO 1831 lub dodatkowo: JESZCZE POLSKA NIE ZGINEŁA. Z okresu międzypowstaniowego, gdy nadal noszono biżuterię z T. Kościuszką i ks. Józefem Poniatowskim, pochodzą pierścienie na śmierć spisowca (rozstrzelany w Wilnie): SZYMON KONARSKI 29 LUTEGO 1839¹⁵.

Według tradycji niektóre zrobiono z jego kajdan. Pierścienie z hasłem: NIECH WAS NASZA ŚMIERĆ NIE ODRASZA - upamiętniają egzekucję Teofila Wiśniowskiego i Józefa Kapuścińskiego, powieszonych we Lwowie 31 lipca 1847 r. Z rabacją galicyjską łączą się pierścienie z napisem: WIECZNA ŁZA R.1846, lub CICHA ŁZA.

Manifestacje patriotyczne w 1860-1862 roku zrodziły patriotyczną biżuterię żałobną. Została ona w literaturze najlepiej opisana. Krzyżyki noszą daty: 27.II.1861 i całe ich zespoły (daty rozbiorów Polski, powstań), oraz napisy: ZA POLEGŁYCH NIEWINNIE 1861 - i podobnie. Pierścionki były wykonywane za splecionego drutu, z orzełkiem lub bez; bransoletki w formie kajdan, na pierścieniach symboliczne zestawy: krzyżyk, serce i kotwica, lub trójdzielna tarcza (Orzeł, Pogoń, Archanioł). Częstym komponentem staje się cierni i gałązka palmowa, symbole męczeństwa. Pojawiają się patriotycznie zdobione klamry, szpilki do krawatów i spinki do mankietów, z miniaturowymi fotografiami bohaterów narodowych¹⁶. Na pograniczu z biżuterią znajdują się medaliony o historycznej tematyce i tanie cynowe medaliki. Były na nich: anioły z krzyżem, herby Polski i Litwy, napisy: WIECZNY ŚLUB, JEDNA MOGIŁA ALBO JEDNA PRZYSZŁOŚĆ, na rewersie dłonie w uścisku, w tle kotwica, napis: WZMOCN. UNII Z R.1569 D.12 SIERP.1861. Wybito je w związku z uroczystymi obchodami 292 rocznicy unii lubelskiej 12 sierpnia 1861 r. i 448 rocznicy unii w Horodle 10 października 1861 r., obchodzonej w Horodle.

Medale i medaliki z datami manifestacji w 1861 r. wybijano także w 1863 r., w kraju i na emigracji. Na pole walki partyzanckiej przynoszono pasy z klamrami zdobionymi np. herbem Orła i Pogoni, czasem przyszywano plakiety blaszane na podobieństwo ryngrafu, z Matką Boską. Od 1864 r. występują już także pamiątkowe pierścienie z zesłania i więzienia (Moabit, Dyneburg, Ołomuniec). Ciągłe używano i produkowano biżuterię narodową starszego typu, bez nawiązania do 1861-1863, zapewne z ostrożności. W rocznice wznawiano symbole i daty, robiono kokardy, w Galicji lub na emigracji. Młodzież gimnazjalna i studencka wkładała stare odznaki patriotyczne na

14 F. Jaworski, *Medaliony polskie*; G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, s.41, Nr 59, 60; Emeryk Hutten-Czapski, *Wystawa...Spis...Medale, XIX w.*, Nr 216-240.

15 *Zbiory Polskiego Muzeum w Rapperswilu*, Nr 760; G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, Nr 71.

16 *Album pamiątek - okres manifestacji*, Nr 3-6, *sprawa włościańska*, Nr 2.5; por. przypisy wyżej: 6 i 8. Zwłaszcza: G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, Nr 75-202; M. Kowalski, *Medale*, s. 14-15.

okolicznościowe nabożeństwa. Uboga szlachta nie mogła sobie pozwolić na zakup czy zamówienie biżuterii. Kobiety symboliki patriotycznej dopatrywały się więc w plamkach na nasionach fasoli, przypominających orzełka na brunatno-czerwonawym tle. Z dumą hodowały ciekawą roślinę w ogródkach¹⁷. Żadnych wiadomości o biżuterii czy symbolice stosowanej przez powstańców polskich, podczas powstania zesańców nad jeziorem Bajkał, w roku 1866, nie udało się dotąd odnaleźć¹⁸. Biżuteria popowstaniowa, z 4 ćwierćwiecza XIX w., nie przyjmowała nowych form. Zanikały pierścienie, trwała popularność noszenia krzyżyków i broszek, na przedmiotach zabytkowych osobistego użytku trwały postacie bohaterów niepodległości. Tematyka i symbole nie pozwalają ustalić daty produkcji obiektu, trzeba stosować analizę metod wykonania, wzorce i zapożyczenia, sygnatury i nazwiska wykonawców.

3. Biżuteria patriotyczna, zwana także narodową lub żałobną, wyrażała nastroje niepodległościowe, narodową świadomość historyczną, pamięć o odrębnym państwie polskim, wołę walki i gotowość do ofiary w tej sprawie. Kobiety, słabi i starzy włączali się do form walki toczonej bezkrwawo. Za ofiarę pieniężną albo rzeczową (biżuteria, wyroby złotnicze, złote monety, zegarki) otrzymywano czasem pierścień żelazny ze stosownym hasłem. Był on rodzajem pokwitowania¹⁹. Uczestniczono w nabożeństwach, procesjach rocznicowych, pochodach pogrzebowych, manifestacjach i zgromadzeniach historycznych; ich intensywność była największa w zaborze rosyjskim. Idący w demonstracjach nieśli sztandary kościelne, czasem specjalne manifestacyjne z hasłami, np. *Za waszą i naszą wolność*. Wśród rodzajów biżuterii - broszek, spinek, pierścieni, bransoletek, ozdobnych krzyżyków - największą rolę odgrywały pierścienie, symbol poświęcenia i złożonych przyrzeczeń, miłości Ojczyzny, męstwa, wiary i nadziei. Były one zdobne w herby państwa polsko-litewskiego, daty, napisy i wizerunki zasłużonych w walce o jego odrodzenie²⁰.

Noszenie biżuterii o wymowie patriotycznej było wynikiem tradycji (sygnety rodowe, pierścienie duchowieństwa, pierścionki zaręczynowe i obrączki) i prądów epoki, osiemnastowiecznego starożytnictwa i historyzmu, romantyzmu ze wszystkimi zjawiskami towarzyszącymi. Od XVII w. istniały kolekcje gemm antycznych i monet, zegarków, pamiątek narodowych i medali, państwowych "relikwii". Kość z grobu Bolesława Chrobrego, luneta T. Kościuszki, fragment uzbrojenia i ryngraf z czasów Jana III Sobieskiego czy wazy greckie miała w zbiorach Izabela Czarторыska już przed rokiem 1798. Część tych zbiorów została zrabowana, część celowo zniszczona podczas Insurekcji kościuszkowskiej przez kozaków. Budynek muzeum romantycznego w Puławach poświęcono w 1800, otwarto w 1809 r. do zwiedzania, w obecności ks. Józefa Poniatowskiego²¹. Aktualne hasła - BOŻE DAJ ZWYCIĘSTWO BEMOWI - umieszczano na pierścieniach, porcelanie i innych przedmiotach ozdobnych. Agitacja skutkowałą, młodzi mężczyźni przekradali się na Węgry i walczyli²². Przy interwencji wojsk

17 J. Tyszkiewicz, *O polskiej symbolice patriotycznej XIX stulecia*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t.42, 1994, Nr 2, s.222-225; J. Tyszkiewicz, *O patriotycznej symbolice przedmiotów w dobie powstania 1863 roku*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t.14, 1966, Nr 1, s.107-112.

18 Z. O., *Powstanie polskie nad Bajkałem*, Lwów 1878.

19 Po raz ostatni taką kwestę biżuterii i złomu złotego zorganizowano w lecie 1920 r., zasilając fundusz obrony państwa. Pamiątkowe obrączki dawano dopiero za pół kilograma złota różnej próby.

20 F. Jaworski, *Medaliony polskie*; Emeryk Hutten-Czapski, *Wystawa*.

21 I. Czarторыska, *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim*, Warszawa 1828.

22 Oficjalne sprawozdanie: *Opisanie wojennych dziejstw rosyjskich wojsk protiv węgierskich mjatieżnikow w 1849 roku*, S. Petersburg 1851; Por.: J. Tyszkiewicz, *Szlachtowa i Szczawnica przy drodze przemarszu armii rosyjskiej w 1849 roku*, [w:] *Prace Pienińskie*, t.3, 1991, s.46-52.

rosyjskich było to naturalne przedłużenie walki powstańczej. Romantyczny kult przyrody przejawiał się np. w rozpowszechnianiu tzw. gałązek i krzyżyków drewnianych z Olszynki Grochowskiej, drewnianych i plecionych z włosia pierścieni więziennych²³. Pamiątką narodową stały się kawałki stryczków, na których powieszono powstańców czy spiskowców, ich ubranie. Z żelaznych kajdan skazańców czy rzekomo podków konia ks. Józefa Ponia-towskiego wykonywano pamiątkowe pierścienie²⁴. Były to fakty postulowane, rzadko prawdziwe, gdy np. krzyżyki olchowe z Olszynki Grochowskiej produkowano za granicą.

Romantyzm i symbolika cierpienia uwarunkowały wyrób biżuterii kobiecej od 1861 r. w formie miniaturowych kajdan i łańcuchów, krzyżyków pokrytych cierniami i datami klęsk narodowych. Napięcie religijne, nawet słowa bluźnierstwa jako przejaw buntu i zawodu, charakteryzowały okres połowy XIX stulecia, zwłaszcza lata 1815-1850. Utwory Seweryna Goszczyńskiego (*Modlitwa wolnych*), Adama Mickiewicza (II część *Dziadów*, ksiądz zamieniony został na guślarza), Zygmunta Krasińskiego (*Nieboska ko-media*) dają orientację w tym zakresie²⁵. Śpiewanie pieśni i ich słowa, nie tylko reli-gijnych, wyzwalało odwagę, usypiało instynkt samozachowawczy. W zaborach pruskim i austro-węgierskim zaczęto od 1857 r. organizować przygotowania do obchodów ty-siąclecia państwowości polskiej, które odbyły się nad jeziorem Gopło w czerwcu roku 1860. Manifestacje patriotyczne w zaborze rosyjskim rozpoczęły się w Warszawie od uroczystego pogrzebu generałowej K. Sowińskiej, 12 czerwca 1860. Nastąpiły liczne nabożeństwa "za pomyślność Ojczyzny", poprzedzane rozwieszanymi plakatami. Odby-wały się w świątyniach różnych wyznań, także synagogach. Krwawo zakończyły się pochody 27 lutego i 8 kwietnia 1861 r. w Warszawie, oraz 8 sierpnia 1861 w Wilnie, w Lublinie i Grodnie obeszło się bez ofiar²⁶.

Po wiosennych manifestacjach 3 marca 1861 r. arcybiskup warszawski Antoni Fi-jałkowski, popierający akcję manifestacji, nakazał wprowadzenie żałoby narodowej. Kobiety przywdziały strój żałobny, mężczyźni strój poważny i narodowy (kontusze, rogatywki, pasy). Po śmierci arcybiskupa 5 października 1861 r. nastąpiła największa manifestacja pogrzebowa okresu przedpowstaniowego. Żałobę oficjalnie zniósł dopiero dekret podziemnego Rządu Narodowego 10 października 1863 r., w drugą rocznicę zgonu arcybiskupa, co miało chronić przed dekonspiracją i zbyt ciężkimi represjami. Trwała walka zbrojna. Krzyżyki patriotyczne noszone na piersiach, nawet jeżeli pozba-wione haseł i nazwisk, pokryte były zestawami patriotycznych dat: 1772, 1793, 1795, 1831, 1846, 1848, 1861, czasem datami dziennymi. Bezpieczniejsze były czarne krzy-żyki z cierniem. Pojawiły się pierścionki i wisioriki ze skrytkami, w których dawano herby Orła i Pogoni, potrójny lub miniatury bohaterów narodowych²⁷.

Pamiątkowe pierścienie wzmacniały więzi grupowe, biżuteria jeszcze wyraźniej podkreślała jednomyślność tłumy demonstrantów. Pamiątkowe pierścienie dla wybranej grupy (oddziału) stanowiły często rodzaj odznaczenia, nieformalnego orderu. Wię-

23 S. Wasylewski, *Życie polskie w XIX w.*, Warszawa 1962, s. 124, 227-229; G. Kieniewiczowa, *Pamiątki powstań*, s. 50-51, Nr 50-56.

24 Tradycje pamiątek tego typu trwały w rodzinach przez półtora wieku i dłużej: K. Filipow, *Pierścienie pamiątkowe*, cz. 3, "Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska", t. 9, Białystok 1995, s. 144-145.

25 S. Wasylewski, *Życie*, s.125, 142 i in.

26 J. Komar, *Grodzieńskie manifestacje przed powstaniem styczniowym*, "Przegląd Historyczny", t. 51, 1960, Nr 1, s. 95-120; R. Bender, *Ludność miejska lubelskiego w akcji przedpowstaniowej w latach 1861-1862*, Lublin 1961, *noszenie żałoby*, s. 13-37.

27 G. Kieniewiczowa, *Pamiątki powstań*, s. 43, Nr 38: pierścień męski ze skrytką, w której umieszczono srebrny medalionik z Orłem i Pogonią. Obrączka dekorowana emblematami wojennymi. Tamże, s. 82, Nr 134: pierścień kobiecy ze skrytką, wewnątrz wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, w granato-wo-czerwonej emalii. Na wieczku napis: PAMIĄTKA-CZĘSTOCH.

kszość biżuterii patriotycznej dla kobiet i ozdoby stroju męskiego produkowano masowo. Popularność pewnych form biżuterii, dobieranych symboli patriotycznych czy religijnych (na ogół nie podlegające konfiskacie) wynikała częściowo z ideologii i frazeologii zaplecza organizacyjnego manifestantów. Wchodziły tu w rachubę różne organizacje: loże masońskie, związki spiskowe i tajne (wojskowi i cywile), grupy koleżeńskie ze szkół, pewne grupy zakonników, np. wśród bernardynów. Kadeci, podchorążowie i studenci stanowili trzon organizacji spiskowych; na prowincji do buntowniczej elity należeli nauczyciele ze zlikwidowanych szkół (zwłaszcza po 1831), duchowni, ludzie wolnych zawodów, kupcy. Symbolika łóż masońskich i przedmiotów związanych z ich obrzędowością, czeka opracowania. Rzadkie wystawy zabytków masońskich nie otrzymały katalogów. Dużo znaków i samych nazw łóż miało elementy historyczne i narodowe (często: Orzeł).

Do 1821 r. Warszawa była siedzibą Wielkiego Wschodu i Wielkiej Kapituły, dużym centrum masońskim. To masoneria rozwijała kult osoby Aleksandra I w latach 1815-1820²⁸. Po zakazie działania łóż pokolenie masonów, głównie wojskowych, działało politycznie do 1849 r. Wraz z upadkiem masonerii mogła rozwinąć się religijność. Środowiskiem masonerii i spisków (po 1821) były liczne szkoły warszawskie. Najstarsza Szkoła Rycerska (1766-1794) wykształciła 950 absolwentów. W Księstwie Warszawskim powstały: Szkoła Prawa i Administracji (1808), Szkoła Lekarska (1809), z których w 1816 r. powstał Królewski Uniwersytet Warszawski, następnie Szkoła Główna (1862-1869), przekształcona w zrusyfikowany Cesarski Uniwersytet Warszawski (rosyjscy wykładowcy, język wykładowy rosyjski). Trudno ocenić ilu absolwentów przeszło tym torem. Równoległe istniały: Szkoła Podchorążych Jazdy (1815-1830) i Szkoła Podchorążych Piechoty (1815-1830) po 100 i 200 słuchaczy, dwuletnie, Szkoła Podchorążych Artylerii (1819-1830) z 36 elewami, Szkoła Muzyki i Sztuki Dramatycznej (1816-1830), Szkoła Główna Muzyki (od 1826) i Szkoła Rabinów i Nauczycieli (1826-1863). Szkołę Rabinów zamknięto za udział w manifestacjach. Po powstaniu listopadowym duża część pokolenia poszła na emigrację. Od 1840 r., w nasileniu od 1859 r., redakcje periodyków "Biblioteka Warszawska" i "Tygodnika Ilustrowanego" zaczęły upowszechniać ideał osobowy wykształconego fachowca, społecznika pamiętającego o przeszłości narodowej. Właśnie wówczas zaczęły ukazywać się ważne edycje źródeł historycznych, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (1840)*, *Kodeks dyplomatyczny Polski (1847-1858)*, *Starodawne prawa polskiego pomniki (t.1-1858)* i inne. Pogłębienie wiedzy historycznej i praca wychowawcza dwudziestolecia przyniosła plony w latach 1861-1864²⁹, nie znaczy oczywiście, że w pełni pożądanę.

Aby zlikwidować ruch spiskowy i nastroje niepodległościowe zlikwidowano najpierw masonerię (1821), po rozbiciu powstania listopadowego (1831) większość szkół, powstanie styczniowe starano się zatrzymać nakazując brankę młodzieży do wojska (22.I.1863), bo to studenci przejęli akcję niepodległościową. To oni organizowali lub nadawali ton nabożeństwom rocznicowym, przez strój ogólny i emblematy, nawet tylko kokardy. Nastrój uzupełniały dobrane pieśni. Tak było również w polskim środowisku w Petersburgu i Moskwie³⁰. Represje postyczniowe (do 1865), zesłania, a w kraju

28 L. Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie 1721-1821*, Warszawa 1980, s. 410-417.

29 A. Semkowicz, *Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce*, Warszawa 1948, s. 8-9; R. Czepulis-Rastenis, *Wzór osobowy inteligenta polskiego w świetle wspomnień pośmiertnych: 1841-1862*, "Kwartalnik Historyczny", t. 83, 1976, Nr 4, s. 798-820.

30 Tło ogólne: I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie 1914-1917*, Warszawa 1966, s. 91-93 i in.; T. Fiedosowa, *Polskie organizacje patriotyczne w Moskwie 1857-1866*, Warszawa 1989.

likwidacja niektórych klasztorów, były skuteczne do roku 1880. Problem niepodległości podjął ruch socjalistyczny, nie wprowadził jednak do symboliki nowych elementów patriotycznych. W medalach i plakietkach popowstaniowych wydawanych rocznicowo, między 1870 a 1914 rokiem błąkały się czasem stare motywy (masońskie) połączonych dłoni.

Kółka dyskusyjne i samokształceniowe (brak szkół z językiem polskim wykładowym) w Warszawie i innych miastach zaboru rosyjskiego od ok. 1884-1885 r. podporządkowane zostały tajnemu Kółku Studenckiemu Warszawskiemu, organizacji ogólnostudenckiej o dużym autorytecie społecznym. W styczniu 1887 r. powołano w Warszawie Tajny Związek Młodzieży Polskiej (tzw. Zet), stawiający sobie za cel wykształcenie licznej polskiej inteligencji, mogącej mieć wpływ na życie polityczne i społeczne na ziemiach polskich i w Rosji. Niepodległa Polska, jako cel ostateczny, miała zrealizować zasady demokracji, sprawiedliwości społecznej i narodowej. Zet miała filie w różnych uczelniach, głównie na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. Wiadomo, że Polacy studiujący w Wyższej Szkole Leśnej pod Petersburgiem około 1885-1892 r. na rocznicowe nabożeństwa do mundurów uczelni dołączali emblematy patriotyczne, spinki, kokardki, szpilki z wizerunkami bohaterów narodowych³¹. Postać T. Kościuszki i J. Poniatowskiego była drogowskazem ku niepodległości odrzucającej dyktat rosyjski. W zaborze austriackim istniało Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863 roku. Ożywiło ono działalność także w końcu wieku, wydając członkom i sympatykom odznaki rocznicowe, w 1892 i 1893 r., później rozpowszechniając także inne w 1913 i 1915 r. Formy kultywowania symboliki patriotycznej w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. nie są dostatecznie zbadane kompleksowo. Nadal wykonywano biżuterię z symboliką patriotyczną, było jej mniej, zanikały daty jako element nośny, preferowano herby i postacie. Zdarzała się jednak i biżuteria kobieca rocznicowa, np. broszka w formie pióra z tarczą herbową Orła i Pogoni oraz datą: "29.XI.1831", wykonana ok. 1881 r.³² Stroje patriotyczne wkładano jeszcze na nabożeństwa rocznicowe lub w intencjach niepodległościowych w okresie kończącym I wojnę światową (do 1918). W Wilnie 15 października 1917 r., podczas uroczystego nabożeństwa w stulecie śmierci Tadeusza Kościuszki - *Na nabożeństwie cała publiczność była ze znaczkami narodowymi*³³. Całość procesu symbolicznej manifestacji odrębności i aspiracji narodowych należy zapewne opracować równolegle, metodami socjologii i antropologii kulturowej. Proces ten traktować przecież wolno jako zderzenie kultur, polskiej z kulturami i państwowościami zaborczymi, które dokonały ekspansji na Polskę.

31 J. Offenberg, *Stan umysłów młodzieży akademickiej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1885-1890. Ze wspomnień kresowca*, Warszawa 1929; por.: J. Tyszkiewicz, *O polskiej symbolice patriotycznej*, s. 226-231.

32 G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań*, s. 121-125, Nr 277-292 i s. 139, MHW - 23045.

33 J. Tyszkiewicz, *Pierwsze dni 1919 r. w Wilnie w świetle dziennika Gabriela Rodziewicza*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 1, *Historia i ludzkie losy*, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 315-333.

Broszka w kształcie orzełka w konfederacie, wspartego na wstędze z napisem: "Boże Zbaw Polskę"; za orzełkiem dwie skrzyżowane szable (ze zbiorów Muzeum Niepodległości).

Wisiołek pamiątkowy, jednostronny, w kształcie kotwicy zakończonej krzyżem. Na trzonie kotwicy umieszczony orzełek. Emblematy te oplecione podwójnym sznurem ze skręconego drutu (ze zbiorów Muzeum Niepodległości).

